

Filozófia és római jog

Szerző: EL BEHEIRI Nadja

Affiliáció: professzor, PPKE JÁK

Rovat: Római jog

Rovatszerkesztő: SZABÓ Béla, PÓKECZ KOVÁCS Attila

Lezárás dátuma: 2024.12.14

Idézési javaslat: EL BEHEIRI Nadja: „Filozófia és római jog” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Római jog rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Béla, PÓKECZ KOVÁCS Attila) <http://ijoten.hu/szocikk/filozofia-es-romai-jog> (2025). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A Kr. e. II. században került sor a római jog és a görög filozófia találkozására. A római arisztokrácia eleinte elutasító módon viseltetett az idegennek tűnő eszmerendszer iránt. A filozófia elfogadottsága azonban fokozatosan nőtt. A Kr. e. II. századtól kezdődően kimutatható, hogy a római jog és a görög filozófia kölcsönösen hatást gyakoroltak egymásra. A Digesta fragmentumai alapján kimutatható, hogy a döntés meghozatala során több jogász is többek között filozófiai tételekhez folyamodott. Felismerhető a sztoikus és a peripatetikus módszer befolyása, illetve a dialektikai módszertan alkalmazása. A modern szerzők felvetették a kérdést, hogy vajon az ókori jogászok milyen mértékben hagyatkoztak döntésük megfogalmazása során az intuícóra, a közvetlen megismerésre. A kérdéskört a „jogtalálás” címszóval fémjelezték. Az intuíció jelentőségének megítélése azzal áll kapcsolatban, hogy az egyes szerzők mennyire fogadják el olyan objektív tényezők létezését, amelyek a változó társadalmi és gazdasági körülményektől függetlenül állandók. Az ókori források értelmezése során a modern szerzők filozófiai meggyőződése két irányban érvényesülhet. A modern szemlélő filozófiai beállítottsága meghatározza, hogy milyen szemüvegen keresztül vizsgálja az ókori szövegeket. A filozófiai alapállás szerepet játszhat akkor is, amikor egy modern szerző az ókori tételeket aktuális kihívások tárgyalására alkalmazza.

Tartalomjegyzék

- Kapcsolódási pontok a görög filozófia és a római jogászok között**
- A filozófusok említése a Digestában**
- A filozófia hatása a jogászokra a modern szerzők megközelítésében**
 - Jogtalálás a római jogtudósoknál
 - A filozófia hatásának kimutatása egyes fragmentumokkal kapcsolatban
 - A római jog a filozófiai irányzatok tükrében
- Összegzés**
- JEGYZETEK**

1. Kapcsolódási pontok a görög filozófia és a római jogászok között

[1] A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Kr. e. II. században került sor a római jog és a görög filozófia találkozására.^[1] A klasszikus kor végén Ulpianus kijelentette, hogy a jogász törekszik a *vera philosophiára* (D.1.1.1.1). Bár a mondat konkrét értelmezése vitatott, mindenképp a filozófia pozitív megítéléséről tesz tanúbizonyságot. A filozófia Arisztotelésztől Immanuel Kantig a dolgok, személyek és életviszonyok általános és szükségszerűen érvényesülő tulajdonságai megragadására irányult. Ismeretelméleti szempontból lényegében véve egy realista és egy idealista megközelítést különböztetünk meg, annak a függvényében, hogy a megismerés folyamatában a hangsúlyt a megismerés tárgyára vagy a megismerő személyre helyezünk. Az ókori jogászok megközelítését – mint ahogy ez életük egyéb területeire is jellemző volt – egy realista szemlélet határozta meg. A *iurisconsulti* figyelme, mivel Róma gyakorlatias vezető rétegéből kerültek ki, ösztönösen a tárgyra irányult. Emellett kimutatható, hogy az ókori jogászok ismerték és helyenként hivatkozták is a korukat meghatározó filozófiai irányzatokat, anélkül azonban, hogy egy konkrét tanítás mellett elkötelezték volna magukat.

[2] Az ókori forrásokból azonban kiderül az is, hogy a római arisztokrácia eleinte nem nézte jó szemmel a filozófusokat és a rétorokat Rómában.^[2] Cato ellenezte a filozófusok tevékenységét, hiszen attól tartott, hogy a filozófia térhódítása rossz hatással lenne a hagyományos római életmódra. Kr. e. 155-ben egy, a kürenéi Karneadész által vezetett küldöttség beszélt a római *senatus* előtt. Fellépésük Rómában alapvetően pozitív visszhangra talált.^[3] Kr. e. 92-ben a *censorok* Cnaeus Domitius Ahenobarbus és Lucius Licinius Crassus azonban *edictumban* léptek fel a latin rétorokkal szemben, azzal vádolva őket, hogy tevékenységük a római szokások és hagyományokba ütközik, és rossz hatást gyakorol a római ifjúságra.^[4]

[3] A filozófia Rómába való behatolása azonban megállíthatatlan volt. A legújabb szakirodalomban azt emelték ki, hogy nemcsak a görög filozófia gyakorolt hatást a római jogra, hanem fordítva is. A római jog is kihatott a görög filozófiára. Kiemelik továbbá azt is, hogy a filozófiai tételek beemelése a római gondolkodásba nem elsősorban az írott források tanulmányozása, hanem inkább a magánházakban tartott összejövetelek révén történt.^[5] Ezzel kapcsolatban a *gens Cornelia*, a Scipiók körül gyülekezők csoportja játszott fontos szerepet. Filozófusok és jogászok találkoztak Quintus Mucius Scaevola házában is.^[6] Cicero írásai fontos támpontokat adnak a görög filozófiának a római jogászokra gyakorolt hatását illetően. Igaz ez akkor is, ha tekintettel vagyunk arra, hogy Cicero szövegeinek értelmezése során több különböző szempontot kell figyelembe vennünk. A filozófus, szónok és politikus esetében módszertani megfontolások, perbeli stratégiák valamint aktuálpolitikai célok egyaránt szerepet játszhatnak a gondolatvezetéssel kapcsolatban.

[4] A görög filozófia római jogra gyakorolt hatásának elemzésével kapcsolatban az egyik probléma az, hogy a rendelkezésünkre álló forrásanyaggal kapcsolatban létezik egy időbeli rés: a Kr. e. I. századtól a Kr. u. I. századig kevés a jogi és a filozófiai forrás egyaránt. A görög filozófia hatására vonatkozóan a későbbi jogászoktól több utalást is találunk.^[7] Proculus nevéhez kötődő forráshelyeken felfedezhetők a sztoikus logika szillogizmusai.^[8] Gaius esetében a modern szerzők Arisztotelész és a sztoikusok befolyását vélték felfedezni.^[9] Florentinus *fragmentumaiban* szintén fellelhető a sztoikus iskola hatása.^[10] Úgy tűnik, hogy Iulia Domna (Septimus Severus özvegye és Caracalla édesanyja) köré szerveződő csoport befolyással volt a késői klasszikus jogászok, Papinianus, Ulpianus és Paulus filozófiai gondolkodására.^[11]

2. A filozófusok említése a Digestában

[5] A *Digesta* több alkalommal említ konkrét filozófusokat, illetve utal a filozófusok hivatásrendjére. Pomponius *Enchiridiumában* rendkívül tömör leírást ad a korai római jogászokról, kitérve filozófiai hátterükre is. Quintus Tuberóról azt mondja, hogy a sztoikus Panaetiust hallgatta. Pomponius a

felsorolásba felveszi Coelius Antipatert is. Vele kapcsolatban többféle tevékenységről számol be. Történetíróként is számon tartja, de – Pomponius szerint – ékesszólásban nagyobb teljesítményt nyújtott, mint a jogtudomány terén.^[12] Egy, értelmezésében nagyon vitatott mondatrészben az *Enchiridium* hivatkozik Cicero véleményére. A filozófus szerint Lucius Crassus a legjobb szónok volt a jogászok között.^[13]

[6] Bizonyos filozófiai háttér sejthető az egyetlen definícióval kapcsolatban is, amit a *Digesta* a jogról ad. Ulpianus Celsusra hivatkozva a jogot *ars boni et aequi*-ként határozza meg.^[14]

[7] A *Digesta* több *fragmentuma* említi a filozófusoknak járó kedvezményeket. Modestinus a *De excusationibus* című *titulusban* felsorolja azon személyek körét, akiket a *tutela* és *cura* viselése alól felmentettek: beszámol egy császári rendeletről, amely szerint bizonyos foglalkozások úzói mentesülnek a gyámság elvállalásának kötelezettsége alól (D. 27.1.6.5). Ebbe a körbe tartoztak a filozófusok is. Miközben a rendelet a többi foglalkozással kapcsolatban a kedvezmény által érintett személyek számát korlátozta, a filozófusok esetében a rendelet nem tartalmazott ilyen jellegű kikötést. Esetükben, a forrás szerint, nem volt szükség ilyen korlátozásra, hiszen a filozófiával való foglalkozás ritka volt (D. 27.1.6.2). Modestinus szerint egy igaz filozófus arról ismerhető fel, hogy önkéntesen is hozzájárulna a közösség anyagi szükségleteihez (D. 27.1.6.7). Papinianus szerint a filozófusok nem voltak kötelesek sem a gyámság elvállalásra, sem pedig a *munera sordida corporalia* – alantas kötelezettségek – teljesítésére. A felmentés azonban Papinianus szerint sem vonatkozott az anyagi hozzájárulásra, hiszen akik valóban elkötelezettek a filozófia iránt, megvetik az anyagi javakat – *etenim vere philosophantes pecuniam contemnunt* (D. 50.5.8.4). A vendégfogadás alóli mentességről számol be a posztklasszikus jogász, Arcadius Charisius (50.4.18.30). Egy ulpianusi szövegrészben hasonló kijelentést találunk. Arra a kérdésre, hogy a filozófus a tanárok (*professores*) közé sorolható-e, Ulpianus nemleges válaszát azzal indokolja, hogy filozófust távol kell tartani a fizetségért folytatott munkáktól (D. 50.13.1.4).

[8] A filozófusok különleges helyzetére utaló célzást találunk abban a szöveghelyben is, amelyben a filozófusokra jellemző *iactatiából* (hiú törekvés) elkövetett öngyilkosságot mentesítik a hátrányos vagyoni következmények alól (D. 28.3.6.7).

[9] Filozófusokra való utalást teljesen más összefüggésben is találunk a *Digestában*. A kellékszavatossággal kapcsolatban Gaius az *aedilisek edictumához* fűzött kommentárjában azt írja, hogy amennyiben az eladó azt állítja egy rabszolgával kapcsolatban, hogy kiegyensúlyozott jellemmel rendelkezik, ez nem azt jelentette, hogy filozófusra jellemző *constantíát* várták el tőle (D. 21.1.18 pr). Jóllehet ez a kijelentés a gúnyolódás határát súrolja, ugyanakkor azt is mutatja, hogy a filozófusra a kiegyensúlyozottság mintaképeként tekintettek. Összeségében a *Digestában* található említések alapján megállapítható, hogy a filozófusi munka értéként jelent meg a közösségben.

3. A filozófia hatása a jogászokra a modern szerzők megközelítésében

[10] Az egyes filozófiai tételek hatása a jogászok által megfogalmazott véleményekre több szempont szerint csoportosítható. A modern szerzők egyéni preferenciák és meglátások alapján emelnek ki különböző olyan aspektusokat, ahol a filozófia és a jog találkoznak.

[11] A jog célja alapvetően a társadalmi együttélés rendezése. A filozófia egyik alapvető feladata a rendezőelvek megfoghatóvá tétele és elemzése. Ezt a feladatot többek között oly módon tölti be, hogy leírja és elemzi a létezőt. Ebben az értelemben elfogadható az a tétel, miszerint a jog a „sollen”, a „legyen”, a filozófia pedig a „sein”, a „van” szférájában helyezkedik el.^[15]

[12] A filozófiai tételek konkrét fragmentumokra gyakorolt hatásának kimutatása sok esetben alapvető metodológiai kihívásokkal jár, illetve a modern szerzők között esetenként heves vitákhoz vezet.^[16] A következőkben néhány ilyen példát említünk. Ezzel kapcsolatban egy ívet rajzolunk Álvaro D'Orstól, aki fenntartásokkal viszonyul a filozófiának a jogra gyakorolt hatásával szemben, olyan szerzők véleményéig, akik a filozófia szerepének a római jogászok munkájával kapcsolatban nagy

jelentőséget tulajdonítottak. A kérdésnek elsősorban azzal kapcsolatban tulajdonítanak jelentőséget, hogy az ókori jogászok vajon mi módon jutottak el a (helyes) megoldáshoz.

3.1. Jogtalálás a római jogtudósoknál

[13] A spanyol római jogász, Álvaro D'Ors, a legkorábbi *iurisconsulti* tekintetében (Publius Licinius Crassus Mucianus, Publius Mucius Scaevola, Sextus Aelius Paetus) egy, a görög *technétől* idegen módszert vélt felfedezni. A jogászok a *nobilitas* körébe tartoztak. A joggal kapcsolatos állásfoglalásaikkal nem szorultak indoklásra; a racionális levezetés helyét a jogászokat megillető *auctoritas* foglalta el. A jog azonban a görög filozófia behatolása révén tanítható és tanulható *ars* lett. D'Ors szerint a görög dialektika Servius Sulpiciustól induló alkalmazása hozzájárult a római jog sikeréhez, de egyben annak hanyatlásához is vezetett.^[17] A spanyol szerző véleménye szerint ugyanis ekkor lépett az emelt szintű arisztokratikus módszer helyére a tanulható és tanítható görög *techné*.

[14] Max Kaser a jogtalálással kapcsolatban az intuíció fogalmát használta. A jogászok a közvetlen megismerés alapján jutottak el megoldásaikhoz. A közvetlen megismerés nem áll ellentétben a megoldások megindoklásával és rendezésével.^[18] Kaserhoz hasonló módon Wolfgang Waldstein, Theo Mayer Maly és Franz Wieacker is egyaránt hangsúlyozták az intuíció jelentőségét a római jogászok gondolkodásában. Az intuíció szerepét Waldstein elsődlegesen a pozitív jogot megelőző rendező elemek felismerésében látta.^[19] Ezzel kapcsolatban az osztrák római jogász az arisztotelészi *nous* és *aisthesis*, illetőleg a cicerói *communis intelligentia* fogalmainak tulajdonít kiemelkedő szerepet.^[20] Mayer-Maly az intuíció fogalmát párhuzamosan tárgyalta az *evidentia* kifejezéssel, amelynek használatát Cicerónál is kimutatja. A salzburgi római jogász úgy gondolta, hogy a római *iurisconsulti* kiváltképpen olyan esetekben hivatkoztak az *evidentiára*, amelyekben az általuk hozott értéktétel racionálisan nem volt levezethető (*aequitas evidens*).^[21] Ellenkező álláspontra helyezkedett Franz Horak.^[22] Horak elfogadta a közvetlen felismerés szerepét a jog megjelölésének a szakaszában, az érvelési szakasszal kapcsolatban viszont elutasítja az intuícióra való hivatkozást. Az újabb szakirodalomban Jan Dirk Harke foglal állást az intuíció révén történő jogtalálással szemben. Harke az intuícióval szemben hangsúlyozza, hogy a jogtalálás és jogképzés Rómában egy tervezett és rendszerezett módszer alapján történt.^[23] Rolf Knütel az értelem által irányított intuíció mellett teszi le a voksát.^[24] Ulrike Babusiaux kiváltképpen a vitatott, illetőleg bizonytalan kérdések esetében hangsúlyozza a retorika szerepét.^[25]

3.2. A filozófia hatásának kimutatása egyes fragmentumokkal kapcsolatban

[15] A következőkben a teljesség igénye nélkül néhány olyan példát említünk, amelyek révén benyomást szerezhetünk arról, hogy mely értelemben fordultak elő filozófiai tételek a jogászok munkáiban. Pomponius azt írja, hogy Quintus Mucius Scaevola elsőként rendezte a *ius civilét generatim* (D.1.2.2.41). Ugyancsak Pomponius utal a dialektikus és diairetikus módszernek a római jogászok körében történt meghonosítására. A jog módszeres feldolgozása Cicero szerint is a jog mélyebb megismeréséhez vezet.^[26]

[16] Az *Enchiridium* szerzője, Pomponius Theophrastusra hivatkozva, aki Arisztotelész utódja volt a peripatetikus iskola vezetésében, azt állapítja meg, hogy jogot alkotni arra való tekintettel kell, ami általában előfordulni szokott, nem pedig a kivételekre nézve (D.1.3.3 pr.). Paulus is erre az álláspontra helyezkedik, amikor azt vizsgálja, hogy várandós asszony esetén hány gyermek születésével kell számolni. A jogász kizárja a rendkívül ritka eseteket, amelyekben több mint hármasikrek születtek (D. 5.4.3).

[17] A felelősség megállapítása Arisztotelésszel összhangban objektív szempontok alapján kerül említésre Paulusnál. E forráshely szerint Quintus Mucius idejétől egy károkozó már abban az esetben is felel a *lex Aquilia* alapján, ha nem tett meg mindent, amit egy gondos ember tett volna:

culpam autem esse, quod cum a diligente provideri poterit (D. 9.2.31).^[27]

[18] Pomponiusnál észlelhető sztoikus elméletek bizonyos hatása, amikor a *corpus* fogalommal kapcsolatban három *genusról* beszél (D. 41.3.30 pr.).^[28] Hivatkozást találunk a görög filozófiára a szerződés definíciójával kapcsolatban is (D. 50.16.19), míg egy Ulpianustól származó *fragmentumban* több, a sztoikus gondolkodásból fakadó elemet is felfedezhetünk. A legegyszerűsebb, hogy Ulpianus a szerződés megjelölésére használja a *synallagma* kifejezést. Ezen túlmenően, használja még Ulpianus a fogalom-meghatározás során a *verbum generale* terminust, ami sejteti a nemekben és fajtákban való gondolkodást. Ha ezt a forráshelyet a szintén Ulpianustól származó *conventio*-meghatározást tartalmazó *fragmentummal* együtt olvassuk (D. 2.14.1.3), akkor egy újabb, a sztoikus filozófiára utaló nyommal állunk szemben. A *locatio conductio*val kapcsolatban Paulus az *ergon* (*opus factum*) és *apotelesma* (*opus perfectum*) közötti differenciálódást használja (D. 50.16.5.1). A két kifejezés közötti összefüggés magában hordozza a munka objektív, a produktumra, valamint a szubjektív, a munkát végző alanyra vonatkozó aspektusait.^[29]

[19] Egy filozófiai tanokat említő forráshely származik Alfenus Varus tollából is, aki Servius Sulpicius tanítványa volt.^[30] A *Digesta* 5. könyve a bírák kötelezettségeinek tárgyalására szánt első *titulusa* alatt Alfenus azt a kérdést teszi fel, hogy ha egy bírói testületből a tárgyalás megkezdése után mindegyik tag kicserélődött, az ügy ugyanaz az ügy marad-e (D. 5.1.76).^[31] Érvelése során a jogász a görög mitológiából a Thészeusz hajója néven ismert példára és a *particulae minimae* kifejezéssel a démokritoszi atommodellre utal. Alfenus filozófiai érveinek forrását nem tárja fel, hanem nagy általánosságban a filozófusokra hivatkozik (*ut philosophi dicerent*). Ebből kifolyólag a későbbi szakirodalomban esetenként heves viták törtek ki a *fragmentum* értelmezésére vonatkozóan.^[32]

[20] E példák alapján jól látható, hogy a római jogászok használtak a görög filozófiából származó fogalmakat. A kifejezések használata azonban nem szűkíthető konkrét jogászokra, valamint a hivatkozások nem rendelkeznek egyértelműen egy adott filozófiai irányzathoz. Alkalmanként látható, hogy a görög kifejezés használata elsősorban a hallgatóság meggyőzésére irányult.

3.3. A római jog a filozófiai irányzatok tükrében

[21] A római jogászok korszakonként elvileg több iskola tanításaival találkozhattak. Szóba jöhet a platóni, illetve a neoplatonikus irányzat, az arisztotelészi-peripatetikus iskola, az epikureizmus, a sztoikus gondolkodási rendszer, illetőleg a szkepticizmus és az ún. új akadémiához tartozó mozgalom. Wolfgang Waldstein határozottan az arisztotelészi iskola befolyása mellett érvel, különösen az ismeretelméleti kérdések tekintetében. Ezzel szemben Okko Behrends a szkeptikus gondolkodásnak az érvényre juttatását látja az ókori jogtudomány fejlődésében Servius Sulpicius Rufustól kezdődően. Az ezzel kapcsolatos nézeteltérések háttérében modern tudomány- és ismeretelméleti kérdések állnak.^[33]

[22] Ezzel kapcsolatban kétségtávolan Immanuel Kant *noumenon* és *phenomenon* közötti különbségtétele mondható alapvetőnek. A kanti kritikai gondolkodáshoz csatlakoztak főleg Hans Kelsen és Herbert Hart. Velük szemben állnak azon szerzők, akik Arisztotelész és Szent Tamás nyomán egy klasszikus realista gondolkodás mellett teszik le a voksukat.

[23] A kortárs szerzők között fontos szerepet játszik Ronald Dworkin megközelítése, hiszen ő azáltal, hogy igyekszik feloldani a jog és az igazságosság közötti feszültséget, alternatívát kínál a pozitivisták gondolkodásával szemben, ami a római jogtól is idegen. A klasszikus filozófia tételeitől eltérően Dworkin eltekint a jog történetiségétől, valamint Istenben való gyökerezésétől.^[34]

[24] A realista filozófia és a Kant által fémjelzett ismeretelméleti metódus között fennálló feszültség feloldására a fenomenológiai módszer kínálhat megoldást. Az Edmund Husserl által kidolgozott és Adolf Reinach révén a jogtudomány számára hasznosított módszer elfogadja a kanti ismeretelméletre vonatkozó felismeréseket, tekintetét azonban a dolgok lényegére fordítja.^[35] Ez a kettős szemlélet jól összeegyeztethető a római jogászokra jellemző pragmatikus megközelítéssel. A

fenomenológiai módszer közvetítő szerepet tölthet be abban a vitában is, ami az intuíció jelentősége körül a jogtalálás folyamatában kialakult. A fenomenológia az intuíció fogalmát kizárólagosan a dolgok lényegi tulajdonságaival kapcsolatban használja, ide értve a jogintézményeket is. A római jogászok ezeket a tételeket egészen spontán módon ragadták meg. Adolf Reinach szerint a régi jog művelői különleges éleslátással felismerték azon alapvető és időtálló törvényszerűségeket, amelyek nem csak a szóban forgó tételes jogot, hanem bármely pozitív jog rendszerét meghatározzák.^[36] Így tehát az intuíció csak a lényeges tulajdonságokra vonatkozik. A konkrét jogkérdések megoldására vonatkozóan az ókori jogászok bizonyára egyéb – nem utolsó sorban a filozófia által közvetített – rendszertani és retorikai elemeket is használtak.

4. Összegzés

[25] Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a római jog és a görög filozófia először a Kr. e. II. században találkozott. Az ókori jogászok ismerték a különböző filozófiai iskolákat, azonban nem kötelezték el magukat egyik mellett sem. A *Digesta* több helyen is utal a filozófusokra, ami azt mutatja, hogy a filozófiát a közösség szempontjából értékes és hasznos tevékenységnek tartották. A modern szerzők filozófiai beállítottsága a realista és az idealista irányzatok között ingadozik. A realista fenomenológia ebben a kontextusban közvetítő szerepet tölthet be. Ez a megközelítés egyrészt magába foglalja azokat az ismeretelméleti felismeréseket, amelyeket különösen Kant dolgozott ki, másrészt nagy hangsúlyt helyez magára a tárgyra is.

5. JEGYZETEK

[1] Franz WIEACKER: *Römische Rechtsgeschichte. Erster Abschnitt, Einleitung, Quellenkunde, Frühzeit und Republik*, München, Beck, 1988, 618.

[2] SUETONIUS: *De grammaticis et rhetoribus* 25,1: „Quod verba facta sunt de philosophis et rhetoribus, de ea re ita censuerunt, ut M. Pomponius praetor animadverteret curaretque, ut ei e re publica fideque sua videretur, uti Romae ne essent.”

[3] PLUTARKHOSZ: *Cato maior* 22–23.

[4] GELLIUS: *Noctes Atticae* 15.11.2.

[5] Rene BROUWER: *Law and Philosophy in the Late Roman Republic*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021, 22–27.

[6] WIEACKER (1. j.) 621.

[7] Vö. Jacob GILTAI: „Greek Philosophy and Classical Roman Law: A Brief Overview” in Paul J. DU PLESSIS – Clifford ANDO – Kaius TUORI (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 188–189.

[8] Juan MIQUEL: „Stoische Logik Und Römische Jurisprudenz” *Zeitschrift Der Savigny-Stiftung Für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 1970, 85–122.

[9] Tony HONORÉ: *Gaius: A Biography*, Clarendon Press, 1962, 97–116. Arisztotelészi befolyást találunk 6. oldal

a *contractus – delicta* közötti különbségtételben (Gai. Inst. 3, 88). A sztoikus filozófia hatása a 39. *fragmentumnál* tételezhető fel, amely a *natura* fogalmát említi.

[10] Vö. D. 1.1.3: a vérrokonságnak a természetből való levezetése; D.1.5.4: a szabadság természetes képességként való meghatározása, hogy mindenki megtegye mindazt, amit szeretne, hacsak az erőszak vagy a jog ezt nem tiltja. Franz WIEACKER – Joseph Georg WOLF – Ulrich MANTHE: *Römische Rechtsgeschichte, 2. Abschnitt*, Beck, 2006, 88.

[11] GILTAIJ (7. j.) 193. Neoplatonikus befolyásra gondolhatunk Ulpianus híres *ius naturale* definíciójával kapcsolatban, különösen Ulpianus az állatokról alkotott képe tekintetében. Tony HONORÉ: *Ulpian*, Oxford University Press, 2002, 82. A sztoikus és peripatetikus befolyás mellett érvel Laurens WINKEL: „Die stoische ο εἰλωσις-Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 1988, 669–679. Ulpianus és a sztoikus filozófia viszonya tekintetében lásd még René BROUWER: „Ulpian's appeal to nature: Roman law as universal law” *Tjdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 2015, 60–76.

[12] D. 1.2.2.40 [Pomponius liber singulari enchiridii]. Cicero Antipaterrel kapcsolatban azt írja, hogy rendkívül tapasztalt jogász volt. CICERO: *Brutus* 102.

[13] A szöveg szerint Lucius Crassus testvéréről van szó. Egyes szerzők szerint az említés Licinus Crassus rétorra vonatkozik. Vö. Dieter NÖRR: „Cicero-Zitate bei den klassischen Juristen” in Tiziana CHIUSI – Wolfgang KAISER – Hans-Dieter SPENGLER (szerk.): *Historiae Iuris Antiqui 2*, Goldbach, Keip, 2003, 138.

[14] A definícióval kapcsolatban vö. Herbert HAUSMANINGER: „Publius Iuventius Celsus: Persönlichkeit und juristische Argumentation” in Hildegard TEMPORINI Temporini – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 15/2*, Berlin–New York, De Gruyter, 1976, 402.

[15] Theo MAYER-MALY: „Recht und Philosophie” in Heinrich HONSELL – Dorothea MAYER-MALY (szerk.): *Recht-Gerechtigkeit-Rechtswissenschaft. Gesammelte Schriften von Theo Mayer-Maly*, Wien, Österreich, 2019, 1349.

[16] Mindkét kérdés felmerült legutóbb Andreas Groten monográfiájával kapcsolatban. Lásd Andreas GROTEN: *Corpus und universitas: Römisches Körperschafts- und Gesellschaftsrecht: zwischen griechischer Philosophie und römischer Politik*, Mohr Siebeck, 2015, valamint a könyvről készült recenziók: Andreas Martin FLECKNER: „Corpus und universitas. Römisches Körperschafts- und Gesellschaftsrecht: zwischen griechischer Philosophie und römischer Politik (= Ius Romanum. Beiträge zu Methode und Geschichte des römischen Rechts 3)” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 2020, 422–450; Johannes PLATSCHKE: „Rezension zu Andreas Groten, corpus und universitas, Römisches Körperschafts- und Gesellschaftsrecht: zwischen griechischer Philosophie und römischer Politik” *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht* 2017, 153–158; Behrends OKKO: „Rezension zu: Andreas Groten, Corpus und universitas. Römisches Körperschafts- und Gesellschaftsrecht: Zwischen griechischer Philosophie und römischer Politik” *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 2017/3–4, 194–230 és 153–158.

[17] Álvaro D' ORS: „Roma ante Grecia: educación helenística y jurisprudencia romana” *Cuadernos de la Fundación Pastor 2*, 89–91.

[18] Kaser MAX: *Zur Methode der römischen Rechtsfindung*, Göttingen, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse, 1962.

[19] A rendező elem (*Ordnungselement*) fogalmát a salzburgi székfoglaló előadásában fejtette ki. Az ilyen elemek közül az osztrák római jogász többek között a következőket sorolta fel: *bona fides*, *ius naturale*, igazságosság. Vö. Wolfgang WALDSTEIN: *Vorpositive Ordnungselemente im römischen Recht*, Salzburg, 1967.

[20] Wolfgang WALDSTEIN: „Zur juristischen Relevanz der Gerechtigkeit bei Aristoteles, Cicero und Ulpian” in Margarete BECK-MANNAGETTA – Helmut BÖHM – Georg GRAF (szerk.): *Der*

Gerechtigkeitsanspruch des Rechts. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag, Wien–New-York, Springer, 1996, 1–70. Waldstein munkásságával, különösen filozófiai, valamint a természetjog megalapozásával kapcsolatban vö. ERDŐDY János: *In rerum natura esse videtur. Egy klasszikus római jogi toposz margójára*, Budapest, Pázmány Press, 2018.

[21] Theo MAYER-MALY: „Evidenz im Denken römischer Juristen” in Alan WATSON (szerk.): *Daube noster: Essays in Legal History for David Daube*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974; Theo MAYER-MALY: „Aequitas evidens” in Walter G. BECKER – Ludwig SCHNORR VON CAROLSFELD (szerk.): *Sein und Werden im Recht. Festgabe für Ulrich von Lübtow zum 70. Geburtstag*, Berlin, Duncker & Humblot, 1972.

[22] Franz HORAK: *Rationes decidendi. Entscheidungsbegründungen bei den älteren römischen Juristen bis Labeo*, Aalen, Scientia, 1969. Hasonlóképpen érvel Tomasz GIARO: „Über methodologische Werkmittel der Romanistik” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 988, 247. skk.

[23] Jan Dirk HARKE: „Juristenmethode in Rom” in Karl RIESENHUBER (szerk.): *Europäische Methodenlehre: Handbuch für Ausbildung und Praxis*, Berlin–München–Boston, De Gruyter, ³2015, 7. skk.

[24] Rolf KNÜTEL: „Zur Rechtsfindung der Römer” in Alfred SÖLLNER (szerk.): *Gedächtnisschrift für Meinhard Heinze*, München, Beck, 2005, 498.

[25] Ulrike BABUSIAUX: *Papinians Quaestiones*, München, Beck, 2011.

[26] CICERO: Brutus 152–153. DELI Gergely: *A jó erkölcsről*, Budapest, Medium, 2013, 40; Mario TALAMANCA: *Lo schema „genus-species” nelle sistematiche dei giuristi romana* (Colloquio italo-francese: La filosofia greca e il diritto romano II), Accademia Nazionale dei Lincei, 1977.

[27] Laurens WINKEL: „Quintus Mucius Scaevola once again” *Fundamina* 2005, 428.

[28] Wojciech DAJCZAK: „Erwägungen des Pomponius zur Natur des corpus im dreißigsten Buch des Kommentars ad Sabinum (D.41.3.30pr.)” *Revue internationale des droits de l'Antiquité* 2005, 117–130.

[29] Nadja EL BEHEIRI: „A munka az ókori Rómában: erkölcsi megítélése és jogi szerkezete” in KUMINETZ Géza – SZABÓ Péter – ÚJHÁZI Lóránd (szerk.): *Ratio intellegendi et ordo vivendi. Ünnepi kötet Hársfai Katalin 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, Pázmány Press, 2020, 51–63.

[30] Vö. D. 32.29.2.

[31] A forráshelyet tárgyaló szakirodalommal kapcsolatban vö. Paul VON SOKOLOWSKI: *Die Philosophie im Privatrecht. Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz und der modernen Gesetzgebung*, Halle Niemeyer, 1902, 36–37; Franz HORAK: *Rationes decidendi. Entscheidungsbegründungen bei den älteren römischen Juristen bis Labeo*, Aalen, Scientia, 1969, 232; Martin Josef SCHERMAIER: *Materia. Beiträge zur Frage der Naturphilosophie im klassischen römischen Recht*, Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 1992, 211–216; Mario BRETONI: *I fondamenti del diritto romano. Le cose e la natura*, Roma, Editori Lateranza, ³2001, 79; ERDŐDY (20. j.) 37–39.

[32] Vö. GROTEN (16. j.) 332–333.

[33] A Behrends és Waldstein között fennálló nézeteltéréshez bővebben Wolfgang WALDSTEIN: „Cicero, Servius und die »Neue Jurisprudenz«” *IURA* 1993, 85–147. Ebben a tanulmányban a szerző részletesen referálja a Behrendsszel folytatott levelezést.

[34] DELI Gergely: *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében*, Budapest, Medium, 2018, 82–84.

[35] Adolf REINACH: „Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts” in Karl SCHUHMAN – Barry SMITH (szerk.): *Adolf Reinach. Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden, Band 1*, München, Philosophia 1989.

[36] REINACH (35. j.) 269. A fenomenológiai módszer római jogra való alkalmazásával kapcsolat vö.
Nadja EL BEHEIRI: „Actio de pauperie: el caso del oso escapado. Un análisis en clave fenomenológica”
Revista de Estudios Históricos-Jurídicos XLIII, 39–55.